

Захарченко В.І.

**ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВІДНОШЕННЯ У ПРОМИСЛОВИХ СИСТЕМАХ ЯК
ОСНОВА ДЕФІНІЦІЇ ПРОМИСЛОВИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ**

В середні віки, коли виробництво основному натуральний характер, джерела промислових продуктів носило в ресурсів, виробники і споживачі, як базові

елементи промислових систем, не були просторово відділені. З розвитком продуктивних сил та суспільного, в т. ч. й територіального, поділу праці частина промислової продукції починає виробляється на продаж, тобто для зовнішнього споживання. А тому промислові системи для свого розвитку стали “вимагати” певного *простору*¹. Ще К. Маркс писав, що “коли дано певний ступінь розвитку продуктивної сили, то завжди потрібен і певний простір...” [12, с. 316].

Таким чином, суспільний, зокрема територіальний, поділ праці обумовлював “розбігання” у просторі елементів промислових систем (крім, звичайно, жорстко “прив’язаних” до своїх місць джерел природних ресурсів). Причому з кожним новим революційним винаходом (парової машини, електричної енергії тощо) місця виробництва й споживання продукції одержували щораз більшу свободу вибору.

У просторі між елементами промислових систем встановлювалися певні просторові (територіальні) відношення і, таким чином, вся система, кожний її елемент і кожний функціональний зв’язок одержували певний *простір існування*. Цей простір міг бути різним – економічним, географічним, екологічним, соціальним тощо. Хоча з позицій суспільної географії та регіональної економіки найбільший інтерес представляють економічний та географічний простори.

За Р. Барром, *економічний простір*, у вузькому сенсі, - це периметр дії і впливу економічної одиниці, а в широкому сенсі, – це система відношень, що складають суть існування цієї одиниці; зокрема, в ринкових умовах – це система відношень, що забезпечують одержання найбільших прибутків з найменшими витратами [4, с.

20].

Ця категорія дозволяє тлумачити просторовий характер економічних систем. Вона, зокрема, передбачає встановлення і аналіз факторів, що впливають на розподіл економічної діяльності в просторі [22, с. 3]. Різновидністю економічного простору в ринкових умовах виступає *бізнес-простір* [7, с. 16]. Його найбільш активною частиною є *ринок, ринковий простір*, де відбувається визнання суспільної корисності промислових продуктів (товарів). У загальному випадку це відбувається на конкурентних засадах. А основними характеристиками ринкового простору служать ціна та споживчий потенціал.

Географічний простір О.І. Шаблій розглядає як груповий простір земних сфер –

літо-, гідро-, атмо-, біо- та соціо, які в єдності утворюють географічну оболонку [21, с. 40]. А це означає, що геопростір є трьохмірним. Що стосується геопростіру конкретних об’єктів (в нашому випадку промислових систем), то його зручніше представити як двомірний. І такою двомірною проекцією геопростору виступає *територія*.

Територія по відношенню до промислових систем:

- а) виступає “носієм” різноманітних виробничих ресурсів (факторів виробництва);
- б) складає просторовий базис виробництва, “арену” процесів його відтворення;
- в) має багато функцій - економічних, соціальних, екологічних та ін. [1, с. 50].

Виходячи з наведеного, територію можна розглядати не лише як базу функціонування промислових систем, але і як з’єднувальну ланку між їх економічним та географічним просторами. Це відповідає відомій тезі Ф. Енгельса, про те, що в “поняття економічних відносин включається ... і *географічна основа*, на якій ці відносини розвиваються ...” [6, с. 166].

Територія, як правило, не ототожнюється з

¹ Під простором, як правило, розуміють одну з форм (в єдності з часом) існування матерії, конкретних об’єктів, в т. ч. й промислових систем.

усією земною поверхнею, а лише з певною її частиною – *регіоном*. Тому будь-які структурні, функціональні та інші характеристики промислових систем можна “спроєктувати” на певний регіон, виділений за тим чи іншим критерієм. Найчастіше територіальною основою для “прив’язки” цих характеристик служать адміністративні регіони, як територіальні одиниці системи управління та статистичного обліку.

Отже, *територіальність* можна визначити як фундаментальну властивість промислових систем. Її репрезентують такі *територіальні відношення* (між окремими елементами), як місцеположення, близькість, економіко-географічне положення, територіальна спільність, територіальна концентрація, територіальна композиція та ін.

Місцеположення елементів промислових систем у геопросторі можна виразити через *місце*, яке вони займають. При цьому кожне місце характеризується певним географічним положенням (координатами) і сукупністю багатьох властивостей [13, с. 119]. А по відношенню до елементів промислових систем кожне місце можна розглядати як граничний об’єкт поділу (диференціації) території для їх розміщення.

В залежності від того, які елементи промислової системи розміщуються в тому чи іншому місці, залежить *функція місця*. Так, площадка, на якій розміщується промислове підприємство, буде мати функцію задоволення потреб суспільства у певних промислових продуктах.

З розвитком територіального поділу праці функціональна диференціація території, або просторові відмінності від місця і до місця, зростають [3, с. 7]. Внаслідок цього окремі місця діляться відповідно до нових функцій на ще дрібніші, а простір кожної функції все більше “стискується”, особливо у староосвоєних регіонах.

В результаті ускладнюється задача оптимального розміщення в просторі елементів промислової системи. Суть її в

загальному випадку зводиться до того, щоб розділити територію на функціонально однорідні місця й вибрати з них ті, які дають найбільший економічний ефект: чи при освоєнні ресурсів, чи при виробництві певних промислових продуктів, чи при розселенні людей (як носіїв робочої сили й споживачів промислових продуктів)².

Характерно, що чим далі від оптимального місця розміщується той чи інший елемент промислової системи, тим більше він відчуває “*тиск місця*”, яке його ніби виштовхує [17, с. 77]³. Під впливом цього рухливі елементи промислової системи (робоча сила, споживачі) можуть змінювати своє місцеположення, а нерухливі (основні виробничі фонди тощо) – свої властивості й функції [19].

У задачах розміщення промислових виробництв “тиск місця” визначається впливом, силою дії *факторів “положення”*. До них А.Т. Хрущов відносить: сировинний, паливно-енергетичний, робочої сили й споживчий [20, с. 140].

Дія факторів положення проявляється

² В умовах планової економіки (з її постійним дефіцитом споживчих товарів) головна увага зверталася на розміщення виробництва. Що стосувалося вибору раціональних місць споживання промислових продуктів, то цим майже не займалися. Тому ще М.М. Баранський звертав увагу на необхідність посилення уваги до територіальної оптимізації сфери обігу й споживання [3, с. 7].

³ В ринкових умовах найкраще місце, як правило, дістається тому підприємцю, який згідний заплатити за нього найбільше [11, с. 239]. Але чи приносить це місце, точніше підприємство, що тут розміщується, максимальний народногосподарський ефект? Практика показує, що ні, бо часто знаходяться підприємства, які тут могли б дати ще більший ефект. Планова економіка в цьому відношенні має переваги перед ринковою, бо дозволяє розмістити саме те підприємство, яке може принести найбільші прибутки або сприяє вирішенню суспільно значимих територіальних проблем. Правда, у самого підприємства, як правило, недостатньо стимулів для того, щоб у повній мірі реалізувати переваги найкращого місця.

через відношення *близькості* елементів промислових систем і конкретно визначається дією транспортного фактора, або *фактора “відстані”* [20, с. 141.]. Його вплив є тим меншим, чим меншою є відстань між місцями розміщення елементів промислових систем.

Для практики розміщення промисловості особливе значення має просторове зближення взаємодіючих виробництв. Воно забезпечує “раціональне розміщення промисловості ... з точки зору *близькості* (курсив наш. – В.З.) сировини і можливості найменшої втрати праці при переході від обробки сировини до всіх послідовних стадій обробки напівфабрикатів аж до одержання готового продукту” [10, с. 217]. Однак просторове зближення елементів промислових систем не завжди означає їх реальну близькість, доступність, бо реальні відстані (їх ще називають *економічними*) залежать від швидкості й часу подолання фізичних відстаней (у евклідовому просторі), а ті, в свою чергу, - від технічного рівня транспортних комунікацій. Тому економічні відстані прийнято вимірювати не в одиницях довжини, а в одиницях часу, або у вигляді транспортних витрат. Правда, під впливом третьої (інформаційної) НТР близькість промислового виробництва до ресурсних і енергетичних баз уже не має такого значення, як раніше, тому що тепер на перший план виходить близькість до центрів нововведень, висококваліфікованої робочої сили тощо, а також доступність до інформаційних мереж і телекомунікацій. Відношення місцеположення й близькості дають в поєднанні досить складне відношення *географічного положення* елементів промислової системи та системи в цілому. В ньому відображаються не лише економічні відстані між елементами системи й елементами її середовища, але й між місцями, які вони займають, з їх конкретним наповненням (ресурсною й виробничою базою, потенціалом споживання тощо). Відповідно, можна говорити про окремі

види промислово-географічного положення: ресурсно-географічне, споживчо-географічне, еколого-географічне, транспортно-географічне та ін.[8, с. 20].

Промислово-географічне положення може розглядатися на різних територіальних рівнях. Тому виникає потреба ввести відношення *територіальної спільності* елементів промислових систем.

Поняття про територіальну спільність елементів промислових та інших систем ґрунтовно розроблене академіком М.М. Паламарчуком. Ним виділяються, зокрема, такі *види* територіальної спільності: внутріпоселенська або компактна⁴, мікро-, мезо- і макрорайонна, зональна, загальнодержавна та міждержавна. В процесі конкретних досліджень пропонується також вводити й деякі похідні (від основних) види, наприклад - мезорайонну обласну та міжобласну [15, с. 66, 67].

Останні види територіальної спільності прямо вказують на їх зв'язок з одиницями адміністративного поділу країни. І це не випадково. Численні факти свідчать, що промислові системи, які мають елементи, сконцентровані в межах адміністративних одиниць, як правило, знаходяться у більш вигідних умовах, в порівнянні з іншими. Отже, адміністративна мережа відіграє роль ядра кристалізації у просторовій організації промислових систем⁵.

Введення відношення територіальної спільності дозволяє не лише розділити по окремих таксонах елементи промислових систем, але й відповідним чином розчленувати їх функціональні зв'язки: на

⁴ Ми вважаємо за доцільне перший вид територіальної спільності визначити як локальний, а поняття компактності залишити для характеристики конфігурації усіх видів територіальної спільності.

⁵ А. Льош цілком справедливо вважав, що адміністративна мережа відіграє організуючу роль і по відношенню до території взагалі [11, с. 324].

локальні⁶, регіональні (районні), міжрайонні та міжнародні [5, с. 30, 31].

Відношення територіальної спільності дає певне уявлення й про тісноту та характер взаємодії, насамперед виробничих елементів промислових систем, адже для кожного її виду властиві ті чи інші процеси виробничо-територіальної інтеграції: для локального – формування блоків промислових підприємств, промислових центрів, вузлів тощо; для мікрорайонного – розосереджених промислових вузлів тощо; для мезорайонного – обласних та міжобласних промислових комплексів і т. д.

Ще одне територіальне відношення – *територіальної концентрації* елементів промислових систем – слід розглядати під кутом зору певного “тиску” елементів на територію, або співвідношення, з одного боку, “потужностей” елементів, а з другого – відповідних потенціалів (ресурсного, споживчого, екологічного та ін.) територіальних спільностей, як місць їх розміщення. Прийнято вважати, що чим вищим є ранг територіальної спільності елементів систем, тим більшим (в загальному випадку) є у них потенціал ресурсів (факторів виробництва).

Можна виділити два основні аспекти відношення територіальної концентрації: 1) *метричний*, коли потужності елементів системи співставляються з площею; 2) *таксономічний*, коли вони співставляються з певним видом територіальної спільності (наприклад, кількість виробленої продукції у розрахунку на один мікрорайон) [14, с. 95].

Для практики розміщення промисловості важливим є ще один аспект – *місткісний*. Він передбачає співставлення потужностей елементів системи з потенціалами ресурсів (в межах певних територіальних спільностей). Правда, в регіональних

дослідженнях найчастіше розглядається метричний аспект.

Фактично можна аналізувати як поелементну (ресурсну, виробничу, споживчу, екологічну тощо), так і інтегральну територіальну концентрацію. Але в конкретних дослідженнях, як правило, аналізується поелементна, зокрема виробнича, територіальна концентрація.

Відношення територіальної концентрації й територіальної спільності, створюють передумови для встановлення відношень *територіальної взаємодії* елементів промислових систем. Правда, слід мати на увазі, що вони виникають не на основі функціональних зв'язків, а на основі територіальних поєднань елементів.

Основними *видами* територіальної взаємодії між елементами систем є: 1) включення й належності; 2) перетину; 3) граничності й сусідства; 4) суміжності й симетричності; 5) збігу ареалів поширення; 6) перетину ареалів поширення [15, с. 71]. Досить складним є відношення *територіальної композиції* промислових систем. Воно базується на ідеї М.М. Баранського про опорний каркас території⁷.

Г.М. Лаппо [9] за ієрархією промислових центрів, їх взаємним розміщенням, інтенсивністю і спрямованістю функціональних зв'язків виділив такі *види* композиційних відношень: 1) радіально-кільцевий; 2) прямокутно-регулярний (решітчастий); 3) лінійно-вузловий; 4) приморський; 5) басейновий; 6) осередковий. За результатами досліджень систем розселення і виробництва України, проведених Ю. І. Пітюренком [16], доцільно ще виділяти трикутний та радіальний (як різновидність радіально-кільцевого) види композиційних

⁶ Ф. Гамільтон локальні функціональні зв'язки обмежує рамками населеного пункту, міста, що свідчить на користь нашого трактування локальної територіальної спільності [5, с. 30].

⁷ За М.М. Баранським, “міста плюс шляхова мережа – це каркас, це остов, на якому все інше тримається, остов який формує територію, надає їй певну конфігурацію” [3, с. 176].

відношень.

Відношення територіальної композиції мають особливо важливе значення при вивченні просторового розвитку промислових систем, оскільки промислові центри і вузли можна розглядати як “полюси росту”, а економічні лінії – як “коридори росту”.

Територіальні відношення виявляють свою значимість лише при поєднанні з функціональними зв'язками. При цьому вони дозволяють розглядати промислові системи як промислово-територіальні.

На наш погляд, можна говорити про вузьке й широке трактування *промислової територіальної системи*. Вузьке трактування виходить з розуміння ПТС як промислової системи, у якої хоча б одна з функціональних характеристик (зв'язків) була наділена властивістю територіальності [23]. Однак таке розуміння ПТС не знайшло широкого поширення.

Загальноприйнятим є *широке трактування* суті ПТС, яке виходить з багатьох територіальних відношень промислової системи. Хоча саме розуміння й визначення ПТС у різних авторів дуже різні.

Так, Д.М. Сміт, визначає ПТС як взаємозв'язану сукупність промислових (виробничих) об'єктів, що займають певне місце у геопросторі [18, с. 63].

На думку П.Я. Бакланова, суть ПТС характеризує просторова диференціація

цілісного виробничого процесу. А під ПТС, чи просторовою системою промислового виробництва (за його термінологією), він розуміє “таке поєднання ресурсних вузлів, вузлів виробництва і вузлів споживання, зв'язаних між собою лініями переміщення, в якому, за відповідної участі трудових ресурсів і соціальної інфраструктури, здійснюється процес відтворення одного або ряду однорідних кінцевих продуктів” [2, с. 40]. Отже, ПТС у П.Я. Бакланова – це насамперед функціональні територіальні системи, що утворюються на основі зв'язків між ресурсними, виробничими й споживчими елементами.

Існує думка, до якої приєднуємося й ми, що ПТС, як загальне поняття, слід використовувати для позначення не лише функціонально, але й територіально інтегрованих виробництв [15, с. 35]. До числа останніх відносяться галузеві, міжгалузеві та інтегральні угруповання й комплекси, а також регіональні та національний промислові комплекси. Причому до комплексів, на нашу думку, відносяться лише ті ПТС, що мають у своєму складі виробництва, інтегровані на основі кооперування або комбінування.

Але в загальному випадку ПТС слід розглядати як промислові системи, що утворюються на основі органічного поєднання і функціональних зв'язків, і територіальних відношень.

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.;
2. Бакланов П.Я. Динамические пространственные системы промышленности: Теоретический анализ. – М.: Наука, 1978. – 132 с.;
3. Баранский Н.Н. Экономическая география. Экономическая картография. – 2-е изд. – М.: Географгиз, 1960. – 452 с.;
4. Барр Р. Политическая экономия. В 2-х т.: Пер. с фр. – М.: Междунар. отношения, 1995. – Т. 1. – 608 с.;
5. Гамильтон Ф. Характер промышленных систем // Изв. Сиб. отд-ния АН СССР. Сер. общ. наук. – 1978. - № 11, вып. 3. – С. 26-31;
6. Енгельс Ф. Лист Боргіусу від 25 січня 1894 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – 2-е вид. – К.: Політвидав України, 1968. – Т. 39. – С. 165-168;
7. Ефремов В.С. Организации, бизнес-системы и стратегическое планирование // Менеджмент в России и за рубежом. – 2001. - № 5. – С. 3-24;
8. Захарченко В.І. Фактори трансформації промислових територіальних систем та їх потенціал // Укр. геогр. журн. – 2002. - № 1. – С. 14-19;
9. Ланто Г.М. Города на пути в будущее. – М.: Мысль, 1987. – 237 с.;
10. Ленін В.І. Начерк плану науково-технічних робіт (1918) // Повне збір. тв. – 5-е вид. – К.: Політвидав України, 1973. – Т. 36. – С. 217-218;
11. Леш А. Географическое размещение хозяйства: Пер. с англ. – М.: Изд-во иностр. лит., 1959. – 455 с.;
12. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Т. III. Кн. III: Процес капіталістичного виробництва, взятий в цілому. Ч. II / Виданий за ред Ф. Енгельса (1894) // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – 2-е вид. – К.:

Політвидав України, 1965. – Т. 25, ч. 2. – 511 с.; 13. *Миц А.А., Преображенский В.С.* Функция места и ее изменение (в географической науке) // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1970. - № 6. – С. 118-131; 14. *Паламарчук А.М.* Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование). – К.: Наук. думка, 1992. – 272 с.; 15. *Паламарчук М.М., Паламарчук О.М.* Економічна і соціальна географія України з основами теорії: Навч. посібник. – К.: Знання, 1998. – 416 с.; 16. *Питюрченко Е. И.* Системы расселения и территориальная организация народного хозяйства. – К.: Наук. думка, 1983. – 140 с.; 17. *Родоман Б.Б.* Территориальные ареалы и сети: Очерки теоретической географии: Учеб. пособие. – 3-е изд., перераб. и доп.- Смоленск: Ойкумена, 1999. – 256 с.; 18. *Смит Д.М.* Критерий формирования территориально-производственных систем // Изв. Сиб. отд-ния АН СССР. Сер. общ. наук. – 1978. - № 11, вып. 3. – С. 63-70; 19. *Сухоруков В.Д.* Структурная динамика пространственных систем (социально-экономические аспекты). – СПб: РГПУ им. А.И. Герцена, 1997. - 99 с.; 20. *Хрущев А.Т.* География промышленности СССР. - 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Мысль, 1986. – 416 с.; 21. *Шаблій О.И.* Межотраслевые территориальные системы (проблемы методологии и теории). – Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1976. – 200 с.; 22. *Hoover E., Giarrattani F.* An Introduction to Regional Economics. Third ed. – New York: Alfred A. Knopf, 1984. – 446 p.; 23. *Wilbanks T. J., Symanski R.* What Is Systems Analysis? // The Professional Geographer. – 1968. - № 20. – P. 81-85.

From positions of public geography and regional economy geographical and economic spaces of existence of industrial systems are considered. It is underlined, that important (two-dimensional) „projection” geospaces the territory, as a geographical basis of economic attitudes (relations) acts. The basic territorial attitudes (relations), important from the point of view definitions industrial territorial system (in narrow and wide sense) are analysed.